

О. П. ЧЕРНОВОЛ

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, м. Київ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В ІСТОРІЇ ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ

Наукові праці МАУП. Серія Юридичні науки, 2018, вип. 55(1), с. 54–60

Вивчаються особливості становлення та розвитку дослідження обов'язків людини та громадянина в історії юридичної думки. З'ясовуються основні підходи до розуміння категорії “обов'язок”, шляхом аналізу праць науковців, які сформулювали значне теоретичне підґрунтя цієї категорії. У цьому контексті, досліджуються думки щодо місця юридичних обов'язків у правовому становищі особи.

Людство, впродовж кожного з етапів свого історичного становлення, робило спроби осягнути та зрозуміти природу і сутність суспільних відносин, в тому числі правил, які визначають їх особливості. Так, бажаючи зрозуміти глибину суспільних відносин, науковці зосередили свою увагу на дослідженні та визначенні таких понять, як “справедливість”, “рівність”, “свобода”, “право”, “обов'язок” та “закон”. У подальшому розуміння змісту зазначених категорій надасть можливість визначити специфіку природи права та його онтологічні засади.

Разом з історичним розвитком науки розвивались і удосконалювались теоретико-правові підходи до розуміння категорії “обов'язок”. Чимало вчених-дослідників як на світовому, так і на національному рівнях, намагалися визначити сутність цієї категорії та зрозуміти її роль у правовому становищі особи, у тому числі, і в механізмі правового регулювання. Однак і до тепер, існують суперечки серед юристів-дослідників щодо визначення сутності категорії “обов'язок” та його місця і ролі у правовому статусі особи.

Найвизначнішими науковцями, які сформулювали значне теоретичне підґрунтя категорії “обов'язок” на світовому рівні, стали релігійний проповідник Мойсей, давньокитайський філософ та політичний діяч Конфуцій, давньоримський політичний діяч, оратор і філософ Марк Туллій Цицерон, німецький юрист, історик, політичний та державний діяч Самуель фон Пуфендорф та класик німецької філософської думки Еммануїл Кант.

Так, першими, хто спробували визначити сутність категорії “обов'язок”, були релігійні проповідники. Мойсей став одним із перших законодавців єв-

рейського народу, який звернув увагу суспільства на категорію “обов’язок” та визначив їх коло (десять), більш відомих, як десять Божих заповідей.

У подальшому вони знайшли своє закріплення у священному тексті Біблії. Зокрема, у главі 5 П’ятої книги Мойсея “Повторення Закону” закріплено: “...Я Господь, Бог твій... Хай не буде в тебе інших богів перед лицем Моїм...”, “...Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею...”, “...Не свідчи імені Господа, Бога твого, надаремно, бо не помилує того, хто призиватиме Його Ймення надаремно...”, “...Шість днів працюй, і роби всю працю свою, а день сьомий — субота для Господа, Бога твого...”, “...Шануй батька твого і матір твою, щоб довгі були твої дні на землі...”, “...Не вбивай...”, “...Не чини перелюбу...”, “...Не кради...”, “...Не свідчи неправдиво проти ближнього твого...”, “...Не бажай дому ближнього свого, не бажай жони ближнього свого; ні раба його, ні рабині його, ні вола його, ні осла його, ані всього, що ближнього твого...” [1].

Перелічені обов’язки стали основою моделі правового забезпечення та реалізації обов’язків людини, яка врегульовувала суспільні відносини в стародавні часи. З огляду на це, можна зробити висновок, що першим кодифікованим джерелом, яке визначало коло обов’язків кожної людини, стала Біблія.

Наступним мислителем, який здійснив спробу дослідити категорію “обов’язок” став давньокитайський філософ та політичний діяч Конфуцій. Він був прибічником ідеї, що кожен має виконувати свої соціальні функції та визначив кілька обов’язків кожного громадянина: кожен повинен виконувати свій обов’язок, який випливає із соціального положення індивіда, бути вірним господареві, шанувати старших, дотримуватися всіх ustalених обрядів, церемоній, правил поведінки та вшановувати предків [2, 170].

Ще одним визначним мислителем, який досліджував категорію “обов’язок” був давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор Марк Туллій Цицерон. Він є автором чималої кількості праць, найвідомішими серед яких є, зокрема, трактати “Про державу”, “Про закони”, “Про обов’язки”. Основою вчення Марка Туллія Цицерона про обов’язки є сприйняття вищого блага як морально-прекрасного. При цьому, Марк Туллій Цицерон зауважує на тому, що кожна сфера життєдіяльності потребує наявності та виконання певного кола обов’язків. І саме у виконанні визначеного кола обов’язків закладений моральний сенс усього життя. Звідси випливає, що всі обов’язки повинні мати своїм джерелом прагнення до морально-прекрасного, до вищого блага [3, 73].

Наступним вченим, напрацювання якого стали внеском в теоретико-правове розуміння категорії “обов’язок” був німецький юрист, політичний мислитель, державний діяч та історик Самуель фон Пуфендорф, який розробив власне політико-правове вчення, яке окреслив у праці, що має назву “Про обов’язки громадянина і людини згідно з природним правом” [4, 5]. При розробленні власної природно-правової доктрини Пуфендорф приділяв значну увагу дослідженню категорії “обов’язок”. Згідно з “теорією обов’язків” Самуеля фон Пуфендорфа, обов’язки мають три джерела, а саме: світло розуму, по-

станови законодавчої влади та одкровення божественної сутності. З кожного джерела випливає певне коло обов'язків. Так, наприклад, із джерела “світло розуму” виникають так звані загальні обов'язки, із “постанов законодавчої влади” — так звані громадські обов'язки та із “одкровення божественної сутності” — обов'язки християнина. Базуючись на перелічених джерелах, відповідно, виникають три науки: природне право та позитивне право та божественний моральний закон. Стрижнем природного права є принцип: робити те, що розум та здоровий глузд визнають необхідним для людської спільноти. Для позитивного права: спиратись на те, що визначено законодавцем [5, 83].

При цьому, слід зауважити, що саме напрацювання німецького юриста, політичного мислителя, державного діяча та історика Самуеля фон Пуфендорфа (праця “Про обов'язки людини і громадянина згідно з природним правом” 1673 року) та давньоримського політичного діяча, видатного оратора, філософа та літератора Марка Туллія Цицерона (трактат “Про обов'язки”) стали передумовою визначення кола обов'язків та подальшого закріплення їх у Декларації прав і свобод людини і громадянина. Оскільки це закріплення базувалось на кількох принципах, а саме: завжди робити те добро, яке хочете отримати самі та не робити іншому того, чого не хочете, щоб зробили вам. Відтак, чесність, рівність, гуманізм, справедливість, любов і повага до ближнього стали ключовими орієнтирами юридичного закріплення обов'язків.

Вагомий внесок у розвиток інституту обов'язків людини і громадянина здійснив відомий класик німецької філософської думки Еммануїл Кант. Він висунув ідею категоричного імперативу, за якою виділяють два види імперативів (правил): гіпотетичний та категоричний. Під категоричним імперативом (правилом) слід розрізнити правило, яке зобов'язує людину робити щось безвідносно до якоїсь мети. Саме у цьому і виражається сутність морального обов'язку. Вказаний імператив постає перед свідомістю індивіда у трьох формах. Крім того, Кант вважав, що обов'язок — це є необхідність [6, 236].

Запропоновані Кантом основні принципи морального обов'язку не є абсолютними, позаяк, і нині ведуться пошуки нових принципів, в результаті чого і виник так званий оновлений категоричний імператив.

Таким чином, проаналізовані напрацювання створили ґрунтовну теоретико-правову основу для подальшого дослідження категорії “обов'язок”, оскільки дали поштовх для юридичного закріплення визначеного кола обов'язків на міжнародному рівні.

На початку ХХ ст. вчені почали більш ґрунтовніше досліджувати дану категорію, використовуючи різні методи та підходи, в результаті чого і була напрацьована теоретико-методологічна основа дослідження обов'язків людини і громадянина. Саме в радянський період почали з'являтися наукові напрацювання, присвячені дослідженню категорії “обов'язок”.

Так, опубліковані у 80-х роках ХХ ст. праці, містили думки, які були присвячені юридичній стороні прав та обов'язків, тобто ретельніше аналізувалися ті особливості їх зв'язків, які повніше розкривають їх специфіку. При цьому, у радянські часи була поширеною думка, що під “обов'язком” слід розуміти міру належної поведінки, зокрема, першим, хто висунув таку думку

став С. М. Братусь [7, 11]. Однак, в подальшому, запропоноване ним бачення “обов’язку” зазнавало неодноразову критику.

При цьому, у працях окремих дослідників була спроба висвітлення даної категорії через призму категорії “правова можливість”. Так, Г. В. Мальцев притримувався думки, що обов’язок є не тільки належне, але й можливе в людській поведінці. В обов’язку, як і в суб’єктивному праві, втілюється певна тенденція людської поведінки, що спирається на об’єктивні закономірності суспільного розвитку і виражає їх. Вимога, закріплена в обов’язку, реальна і можлива, і не можна накласти на людину обов’язок, який вона практично ніколи не змогла б виконати [8, 72].

Водночас, окремі аспекти юридичної природи обов’язків в радянській період більшість науковців намагалася висвітлити через їх соціально-класову природу. Так, поширеною була думка, що юридична природа обов’язків виражає в собі волю економічно пануючого класу, яка зумовлюється матеріальними умовами життя [9, 145–155]. При цьому, інші науковці трактували юридичну природу обов’язків у зв’язку з їхніми правами і свободами, межами їх здійснення [10, 21].

Таким чином, переважна більшість науковців радянської доби висвітлювала категорію “обов’язок” через призму категорії “правова необхідність”. Можливо, підґрунтям такого підходу стало те, що в радянський період була поширена колективістська концепція прав людини, яка була заснована на принципах, а саме: пріоритетності колективу по відношенню до індивіда та обґрунтуванні обмеженості прав людини суспільними інтересами. Така концепція носила антидемократичний характер, оскільки колективний інтерес не відображає реальних інтересів суспільства, а тільки інтереси окремих осіб або груп.

Водночас, в Україні сучасний етап розвитку інституту юридичних обов’язків почався з прийняттям Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. У преамбулі вказаного документа наголошується на необхідності всебічного забезпечення прав і свобод людини. Цей факт і став відправною точкою для використання вже ліберальної концепції щодо вирішення проблеми прав людини, яка ґрунтується на визнанні прав і свобод людини і громадянина як найвищої соціальної цінності.

Відтак, почала прослідковуватися відмова від радянських підходів до визначення правового статусу особи. Зокрема, ми можемо виокремити чотири основні відмінності. Перша — відмова від класового підходу в закріпленні правового статусу особи. Друга — визнано суб’єктом прав і свобод людину і громадянина. Стверджується, що категорії “права людини” і “права громадянина” є близькими, однак не є тотожними, оскільки віддзеркалюють відмінні аспекти правового становища особи. Третя — визнано суб’єктом прав і свобод індивідуально кожну конкретну людину і громадянина, на протипагу пріоритету інтересів колективу. Четверта — відмова від пріоритету інтересів держави над інтересами особи.

Ці положення стали основою для визначення правового статусу особи в нормах Основного Закону України. Передбачені в Основному Законі України

обов'язки визначають межі поведінки особи, що має наслідком, можливість використання соціальних благ, у разі дотримання встановлених меж поведінки.

Водночас, сучасний етап розвитку юридичної думки щодо розуміння категорії “обов'язок” характеризується відсутністю повномасштабного аналізу даної категорії. Однак, ця обставина не має наслідком недооцінку ролі юридичних обов'язків у правовому регулюванні суспільних відносин, позаяк науковці, які досліджували проблему обов'язків наголошують про їх важливість у зміцненні громадського правопорядку.

При цьому, категорія “обов'язок” на сучасному етапі розглядається як парна дефініція, тобто у нерозривному зв'язку з правами людини і громадянина. Однак, і до тепер триває наукова дискусія щодо характеристики даного взаємозв'язку прав і обов'язків. Найбільш обґрунтованою та традиційною вважається думка, що права одних суб'єктів забезпечуються кореспондуючими обов'язками інших суб'єктів. Деякі науковці вважають, що існують різні моделі єдності прав і обов'язків, та відстоюють думку, про необхідність введення такої категорії як “правообов'язок”.

Досить ґрунтовне дослідження щодо категорії “обов'язок” було проведено Л. І. Летнянчиним. На його думку, “...міцність і стабільність правового статусу людини і громадянина досягається не лише за допомогою закріплення за ними необхідного комплексу основних прав, а й завдяки покладенню на них обов'язків перед суспільством і державою. Включення до визначення поняття обов'язків моральних елементів є виправданим з огляду на те, що, втілюючи вимоги міжнародних пактів про права людини, моральні принципи, конституційні обов'язки сприяють розвитку демократії, розбудові правової держави, гуманізації суспільних відносин, входженню України до кола цивілізованих країн світу та мають на меті забезпечити бажану, з погляду суспільства, поведінку всіх громадян України...” [11, 27].

Л. І. Летнянчин слушно зазначає, що вагомою умовою для того, щоб громадянин виконував покладені на нього обов'язки, держава має створити відповідні умови для їх належного виконання.

У цьому контексті, досить влучною є думка І. П. Голосніченка, який зауважує, що “...не можна уявити собі людину, яка має лише обов'язки, як неможливі й права людини без обов'язків. Свобода лише тоді стає реальною, коли вона набуває рис порядку, заснованого на праві, а порядок — це єдність прав і обов'язків...” [12, 44].

Таким чином, інститут обов'язків людини і громадянина пройшов тривалий шлях становлення та розвитку. На різних етапах його становлення та розвитку спостерігались різноманітні підходи щодо визначення юридичної природи категорії “обов'язок”. Наразі, серед учених є поширеною думка, що обов'язки слід розглядати у нерозривному зв'язку з правами людини і громадянина. При цьому, на сучасному етапі юридичні обов'язки закріплені в положеннях Основного Закону та галузевому законодавстві та спрямовані на захист засад конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку в державі та спрямовані на розвиток соціально-економічної системи тощо.

Джерела

1. Біблія на українській мові [Електронний ресурс] / Пер.: І. Огієнка // Сайт “МОЯ БІБЛІЯ ОНЛАЙН”. URL: <http://www.mu-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/>
2. Древнекитайская философия: Собр. текстов в 2 т. / Пер. с кит.; сост. Ян Хиншун; вступ. ст.: В. Г. Бурова, М. Л. Титаренко. М.: Мысль, 1972–1973. Т. 1. 1972. 363 с.
3. Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях / Отв. ред. С. Л. Утченко. М.: Наука, 1974. 245 с.
4. Пуфендорф С. О должности человека и гражданина по закону естественному / Пер. И. Кречетовского [СПб.]: Санктпетерб. тип., 1726. Кн. 1. 332 с.
5. Пуфендорф С. О должности человека и гражданина по закону естественному: в 2 т. Т. 1. [Текст перевода]. СПб.: Нестор-История, 2011. 214 с.
6. Кант И. Сочинения: в 6 т. / [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.]. М.: Мысль, 1963–1966. Т. 4. Ч. 1. 1965. 544 с.
7. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. М.: Юрид. лит., 1950. 367 с.
8. Мальцев Г. В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы). М.: Юрид. лит., 1968. 142 с.
9. Семенко Б. М. О научной разработке проблемы юридических обязанностей советских граждан // Вопросы теории государства и права. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. Вып. 4. 1976. С. 145–155.
10. Астрахань А. А. Гарантии и пределы осуществления конституционных прав и свобод советских граждан: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. М.: Моск. гос. ун-т., 1986. 25 с.
11. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 211 с.
12. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: Курс лекцій, навчально-методичні та довідкові матеріали до них / За заг. ред. Заслуженого юриста України, д-ра юрид. наук, проф. І. П. Голосніченка. К.: ГАН, 2004. 352 с.

Черновол О. П. Становлення та розвиток дослідження обов'язків людини та громадянина в історії юридичної думки. На різних етапах розвитку та становлення інституту обов'язків чимало вчених робили спробу з'ясувати юридичну природу категорії “обов'язок” та його місце у правовому становищі особи. Результатом таких спроб є велика кількість наукових праць, які тою чи іншою мірою характеризують зазначену категорію. При цьому, такі напрацювання стали основою для визначення кола обов'язків як у Декларації прав і свобод людини і громадянина так і в Конституції України. Однак, попри наявність досить великої кількості напрацювань щодо інституту обов'язків, сучасний етап характеризується фрагментарністю такого дослідження та неоднозначністю думок щодо місця обов'язків у правовому становищі особи.

Chernovol O. P. Formation and development of research on the responsibilities of a person and a citizen in the history of legal thought. At various stages of development and establishment of the institute of duties, many

scientists have attempted to clarify the legal nature of the category of “duty” and its place in the legal position of the individual. The result of such attempts is the creation of a large number of scientific papers, which to some extent characterize this category. At the same time, these developments have become the basis for determining the terms of reference both in the Declaration of the Rights and Freedoms of Man and Citizen and in the Constitution of Ukraine. However, despite the existence of a sufficiently large number of developments regarding the institution of duties, the present stage is characterized by the fragmented nature of such research and the ambiguity of opinions regarding the place of duties in the legal position of the individual.

Черновол А. П. Становление и развитие исследования обязанностей человека и гражданина в истории юридической мысли. *На разных этапах развития и становления института обязанностей немало ученых делали попытку выяснить юридическую природу категории “обязанность” и его место в правовом положении личности. Результатом таких попыток является создание большого количества научных работ, которые в той или иной мере характеризуют указанную категорию. При этом, данные наработки стали основой для определения круга обязанностей как в Декларации прав и свобод человека и гражданина так и в Конституции Украины. Однако, несмотря на наличие достаточно большого количества наработок касательно института обязанностей, современный этап характеризуется фрагментарностью такого исследования и неоднозначностью мнений относительно места обязанностей в правовом положении личности.*

Надійшла 2 травня 2018 р.